

Balázs Mihály

Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. században

Magyar kutató nem szólhat erről a témáról bevezető reflexiók nélkül. Különösen akkor, ha idegenkedik attól az öntömjénező hangvételtől, amelyen az utóbbi évtizedekben történész és irodalomtörténész kollégáinak zöme megnyilatkozott ebben a témában. Szinte kötelezővé vált ugyanis, hogy az unitárius egyházban korábban meghonosodott szóhasználatról beszéljenek a szakemberek, hogy míg Nyugat-Európában véres vallásháborúk folytak, míg Franciaországban a *Szent Bertalan-éj* hugenották ezreinek halálát okozta, addig Erdélyben bizonyos előzmények után 1568-ban, majd 1571-ben pártalanul felvilágosult szellemű, Európát évszázadokkal megelőző törvényeket hoztak a különböző felekezetek együttéléséről, amelyek az új államalakulatot, az erdélyi fejedelemséget a béke és az emelkedett szellemű tolerancia szigetévé tették. Szokás az is, hogy megrójják a nyugat-európai nagy monográfiák és összefoglalások szerzőit azért, mert kényelmességből adódóan, vagy a kelet-közép-európai jelenségek szándékos figyelmen kívül hagyásával erről egyáltalán nem beszélnek.

Megszólalni azért nem egyszerű, mert nagyon sok igazság van a felidézettekben. Valóban látványos példatárat lehetne összeállítani a riasztó tájékozatlanság különféle eseteiből, s nem merném állítani, hogy a magyarországi szakemberek elzárkózó provincializmusa lenne az egyedüli oka a koraiújkor Magyarországnak, vagy Erdély enyhén szólva is igen felületes külhoni ismeretének. Sejthető, hogy az említett túlfűtött hangvételű írások nem igazán alkalmasak a sokoldalú tájékoztatásra, ám tagadhatatlanul megjelentek az ezt nélkülöző, árnyaltságra és tárgyyszerűsége törekvő tanulmányok is. S újabban talán vannak bizakodásra okot adó példák is. Az európai reformáció kutatás nagyjaival fémjelzett legutóbbi történeti kézikönyvben például Eberhard Winfried tollából egy olyan fejezetet olvashatunk (*Reformation and Counterreformation in East Central Europe*)¹, amelyben vannak ugyan tárgyi tévedések, de amely a térség egészére vonatkozóan figyelemreméltónak tartja a felekezeti sokszínűség valamiféle intézményesülését, s tudni látszik az erdélyi fejlemények néhány az újabb szakirodalomban megfogalmazott sajátosságáról is. Mondhatnánk tehát, hogy örvendezzünk ennek, s mindenképpen óvakodjunk a helyzetet csak megbonyolító új kérdésfelvetésektől, meg az erdélyi fejlemények kivételességét árnyalni akaró megfontolásoktól. Minden pátoszt, vagy álpátoszt félretéve azt kell mondanunk, hogy ez rossz megoldás lenne, s a kritikai szemlélet félretolása azokat a főleg román részről elhangzó bírálatokat igazolná, amelyek sze-

¹ *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, ed. by Thomas A. Brady, Jr. Heikko Obermann, James D. Tracy, E.J. Brill Leiden-New York-Köln, 1995. V. II. 551-584.

rint a magyar történészek üres dagályossága valójában nemzeti elfogultságukat és történelmietlen szemléletüket akarja elleplezni.

Nem merjük tehát azt mondani, hogy tárgyilagosan, de azt igen, hogy bizonyos reflexivitással törekszünk dolgozatunkban arra, hogy mérleget készítsünk az alcímben jelzett témakörben az utóbbi évtizedekben megfogalmazódott elképzelésekről. Megvizsgáljuk tehát, hogy hazai és külföldi szerzők, különböző felekezetekhez tartozó egyház-történészek, vagy éppen felekezeten kívüli történészek és irodalomtörténészek miképpen vélekednek e páratlanul izgalmas jelenség kialakulásának okairól, miképpen próbálják rekonstruálni konkrét körülményeit, milyen eszmetörténeti tendenciákat és forrásokat vázolnak fel háttér gyanánt. Bár a szakirodalom teljességének áttekintésére törekszünk, természetesen nem vállalkozhatunk még a legjelentősebb értelmezések részletekbe menő analizisére sem, inkább azt tekintjük célunknak,² hogy bizonyos megközelítési típusokat írjunk le, hogy aztán a gyenge, vagy kevésbé meggyőző mozzanatok kimutatása után néhány ponton saját véleményyt is megfogalmazzunk.

Bár magyarázat és összehasonlítás céljából alkalmanként az előzményekről és a későbbi fejleményekről is szólunk, figyelmünk középpontjába azokat a vallási törvényeket állítottuk, amelyek az antitrinitarizmus színrelépése (1566 januárja) és János Zsigmond fejedelem halála (1571 márciusa) között születtek meg Erdélyben. Mondandók megkönnyítésére közöljük is ezek szövegét:

1. 1566 március, Torda

„Végezetre, miért hogy az úr istennek jó voltából az evangéliumnak világosságát az ő felsége birodalmába mindenütt föl gerjesztötte, és kívánja, hogy az hamis tudomány és tévelygések az anya szent egyházból kitisztíttassanak, egyenlő akarattal végeztetött, hogy afféle egyházi renden való személyek, kik az pápai tudományhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtanak, és abból meg térni nem akarnak, az ő felsége birodalmából mindönnen kiigazíttassanak.”³

2. 1566 november, Szeben

„A religió dolgából végeztetett volt, ez előtt is egyenlő akarattal megtekintvén, hogy mindeneknek felette, minden keresztyénnek isteni dolgot keljen szeme előtt viselni, hogy ez előtt való articulusok tartása szerint, az evangelium praedikálása, semminémű nemzet között meg ne háboríttassék, és az isten tisztessége, nevedése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások, és isten ellen való káromlások közülök kitisztíttassanak, és megszűnjenek, most is azért újabban végeztetett, hogy ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltessenek és az istennek ígéje szabadon hirdettessék kiváltképen pedig az oláhok között, kiknek pásztori vakok lévén, vakokat vezetnek, és ekképen, mind magokat, mind a szegény kösséget veszedelemre vitték.

Azokhoz kik az igazságnak engedni nem akarnak ő felsége parancsolja, hogy György püspökkel superintendenssel az bibliából megvetélkedjenek és az igazságnak értelmire menjenek, kik, ha úgy is az meg értett igazságnak helyt nem adnának, eltávasztas-

² Nem állítjuk persze, hogy ezt el is értjük. A törekvést, továbbá az elképzelések szembesítését azonban rendkívül fontosnak tartjuk, mivel az általunk áttekintett szakirodalomban az egymásra nem figyelés és nem hivatkozás, valamint az egymás mellett elbeszélés egészen riasztó esetei is megfigyelhetők.

³ *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae – Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, II. Szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1877, 302–303. (A továbbiakban: *EOE*)

sanak, vagy oláh püspök, vagy papok, a vagy kalugerek lesznek, és mindenek csak az egy választott püspökhöz György superintendenshez, és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak, a kik pedig ezeket megháborítanak hitetlenségnek penájával büntetesenek.”⁴

3. 1568 január, Torda

„Felségödnök alázatosan jelentjük, sokan vannak az felségöd országába, kik az oláh pispieknek, melyet felségöd kegyelmességéből az pispökségnek tisztire választott, nem engednek, hanem az régi papoknak és azoknak tévelgésinek engedvén ellenek állnak, ötöt az ő tisztibe elő nem bocsátják; könyörgünk felségednek, hogy felséged országával az előbbi végezése szerént az evangeliomnak kegyelmesen engedjen előmentelt és ez ellen való vakmerő bátorkodókat büntesse meg.”

„Urunk ő felsége miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan és ez jelen való gyűlésibe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangéliomot prédikálják, hirdesék, kiki az ő értelme szerint, és az község ha venni akarja, jó, ha nem penig, senki kénszerítéssel ne kénszeritse, az ű lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért penig senki a superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az elébi constitutiók szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogással, avagy helyéből való priválással fenyegecssön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyon.”⁵

4. 1569 február, Medgyes

„Az religio dolgából így szóltunk, hogy az minémű articulusok először Szebenbe 1566. esztendőbe szent andrás napi gyűlésbe, és annak utána tavalyi esztendőbe Thor-dán a vízkereszt napi gyűlésbe végeztetnek ez országbeli három nemzetűl és magyarországbeli uraink atyánkfiaitól, azok éppen minden czikkelébe helyen maradjanak, kiket könyörgünk felségednek, hogy kegyelmesen mindenekkel meg tartasson.”⁶

5. 1570 január, Medgyes

„Az mostan támadott eretnekségek és azok indítói megbüntetése felől felséged kegyelmes válaszát megszolgáljuk felségednek, hogy felséged legelőször megtekintvén az úristennek tisztességét és az felséged fejedelmi méltóságát, efféle káromlásokat és eretnekségeket nem szenved országában, hanem végére menvén, mind autorit, mind hírdetőit megakarja büntetni, hogy az úristennek ennél nagyobb haragja is reánk ne szálljon.”⁷

6. 1571 január, Marosvásárhely

„Miért hogy Krisztus urunk parancsolja, hogy előszer az isten országát és annak igazságát keressük az isten ígéjinek praedicálása és hallgatása felől végeztetett, hogy a mint ennek előtte is felséged országával elvégezte, hogy az Isten ígéje mindenütt szabadon praedicáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék se praedikator se hallgatók, de ha valamely minister criminalis excessusba találta azt a superintendens megítélhesse, minden functiojától priválhassa, az után ez országból ki özetessék.”⁸

⁴EOE, II. 326–327.

⁵EOE, II. 341, 343.

⁶EOE, II. 354.

⁷EOE, II. 368.

⁸EOE, II. 374.

A nagy összefoglalások⁹ és részlettanulmányok túlnyomó többsége a felsoroltak közül megkülönböztetetten fontosnak az 1568 és 1571 januárjában megfogalmazott törvényszövegeket tartja, ezek egy-egy mozzanatának kiemeléséből született meg az erdélyi valláspolitikának az a képe, amelyet a fentiekben felidézünk. E kép legfontosabb, hosszabb ideje állandósult elemei a következők.¹⁰ Az erdélyi belpolitika felelősségteljes irányítói e korszakos jelentőségű törvények segítségével biztosították az ország belső rendjét és nyugalvét, ami az újonnan létrejött politikai alakulat megmaradásának elengedhetetlen feltétele volt, hiszen a két nagyhatalom közé ékelt, etnikailag és politikailag különben is rendkívül heterogén fejedelemség nem engedhette meg magának, hogy egymás megsemmisítésével fenyegető felekezeti küzdelmek színterévé váljék. Így jött létre tehát egész Európában páratlan módon legkésőbb 1571 januárjára a négy recepta religio intézménye, amely ugyanekkor kiegészült az ortodox egyház megtűrésével is.¹¹ Bár – mint fent is jeleztük – e koncepció alapelemei már a 18. században is kimutathatók, hiszen már Bod Péter is úgy látta, hogy a törvények megalkotóit a haza megőrzésének szándéka vezérelte, az említett társadalmi-politikai mozzanatokról a modern kutatások jóvoltából természetesen jóval többet tudunk, s egyre árnyaltabbak is lettek ismereteink.

⁹ Az alábbiakban még említendőkön kívül a következőket vettem figyelembe: *Erdély története. Első kötet. A kezdetektől 1606-ig.* főszerk. KÖPECZI, Béla. szerk. MAKKAI László, MÓCSY András, Bp. 1986. 455–482, 514–522. (BARTA Gábor); *Magyarország története, 1526–1686.* főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, 1. kötet, Bp. 1993, 475–599. (PÉTER Katalin); SZAKÁLY Ferenc: *Virágkor és hanyatlás (1440–1711.)*, Bp. 1990, 158–161. (Magyarok Európában II.); PÁLFFY Géza: *A tizenhatodik század története*, Bp. 2000, 115–118. (Magyar századok) Az Erdély-történet megjelenté utáni tanulmánykötet fontos témája volt a vallási tolerancia értelmezése. Lásd: BARCZA József: *Peregrináció, vallási türelem*, in: *Tanulmányok Erdély történetéből*, szerk. RÁCZ István, Debrecen, 1988, 99–103.

¹⁰ A régebbi feldolgozások közül két nagy áttekintésre törekvőt tartunk kiemelőndőnek: GAGYI Sándor: *Erdély vallás szabadsága a mohácsi véstől Báthory Istvánig*, Bp. 1912. (Történeti értekezések 2.); ENDES Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*, Bp. 1935.

¹¹ A legfontosabb dolgozatok: VÖLKEL, Ekkehard: *Möglichkeiten und Grenzen der konfessionellen Toleranz dargestellt am Beispiel Siebenbürgens im 16. Jahrhundert*, in: Ungarn-Jahrbuch, 4, 1972, 46–60.; PHILIPPI, Paul: *Staatliche Einheit und gesellschaftliche Pluralität in der Religionsgesetzgebung des Fürstentums Siebenbürgen*, in: Heidelberger Jahrbücher 18, 1974, 5–65.; KIRÁLY, Béla: *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe*, New York-London, 1975.; BENDA Kálmán: *A reformáció és a vallásszabadság eszméje*. In: *Egyházak a változó világban*, szerk.: BÁRDOS István és BEKE Margit. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, Esztergom, 1991. augusztus 29–31. Esztergom, 1991, 29–33.; DAUGSCH, Walter: *Toleranz in Fürstentum siebenbürgen*, Sonderdruck aus Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde, Hg. von HAUPTMANN, Peter Band 26, 1983, 35–72.; SIMÉN, Domokos: *János Zsigmond valláspolitikája*, in: Keresztény Magvető, 1993, 13–20.; BENDA, Kálmán: *Az 1568-as tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, in: Erdélyi Múzeum, LVI, 1994, 1–4.; VÁRKONYI Ágnes: *Pro quiete regni – az ország nyugalmaért. A vallási toleranciát törvénybe iktató 1568. évi országgyűlés 425. évfordulójára*, in: Protestáns Szemle, LV. (II. új), 1993, 260–277. Angolul: *Pro quiete regni – for the peace of the realm. (The 1568 law on religious tolerance in the Principality of Transylvania)*. In: The Hungarian Quarterly 34. [130], 1993, 99–112. TÓTH, György István: *La tolérance religieuse au 17 siècle en Hongrie en Transylvanie et sur le territoire hongrois occupé par les Turcs*, in: La Tolérance, Colloque international de Nantes (mai 1998) ed. Saupin, Guy et LAUNAY, Marcel, 127–133.

E legtágabb értelemben vett belpolitikai háttérrel azonban itt nem foglalkozunk, figyelmünket kizárólag a vallási és felekezeti életre korlátozzuk.

Az idézett szövegeken végigtekintve természetesen azonnal megfogalmazódik a kérdés: mi indokolja az említett két cikkely kiemelését és megkülönböztetett kezelését. Ennek vizsgálata során tegyük most egy időre zárójelbe a román püspökről, illetőleg papokról írottakat, mert erre a későbbiekben lesz célszerű visszatérnünk. Így is látható azonban, hogy az 1570 januárjában született szöveg éppen az ellenkezőjét mondja, mint a szabad szelleme miatt ünnepeelt másik kettő, s ezért roppant problematikusnak tarthatjuk, ha a témakörrel érkezők alkalmasint még említést sem tesznek róla. Gyakoribb persze, hogy bár szövegét nem idézik, valamilyen értelmezését adva legalább megemlítik. Ezeknek az értelmezéseknek három típusát lehet megkülönböztetni. Az első szerint a törvény kifejezetten diplomáciai megfontolásokból született meg: a feleséget kerestető (Valois Margit, majd Albert bajor herceg leánya, Mária) fejedelem így próbálta ellensúlyozni azt, hogy a külföldi uralkodóknál szinte törökké vált eretnek hírébe keveredett, ami útjában állt dinasztikus házassági terveinek. Szentmártoni Kálmán megfogalmazásában: „Az unitáriusok üldözésére hozott megyesi országgyűlési határozat tehát inkább a külföldnek készült s csak diplomatikusan leplezni akarta János Zsigmond házassági célját.”¹² Ez az unitáriusok között különösen népszerű magyarázat jelenti az egyik végletet, míg a másikat a legmarkánsabban Szekfű Gyula fogalmazta meg, aki szerint az 1568 januári törvény által lehetővé tett korlátozatlan szabad valláskeresés, „a hierarchiától való teljes kötetlenség, mely hirtelen néhány magas állású és nagy műveltségű ember személyes szükségletéből, nem pedig szerves fejlődés során vezetett be, szabadosságot és anarchiát szült,”¹³ s ezért már az 1570-es rendi gyűlésnek vissza kellett vonnia az 1568-ban kimondottakat. A régebbiek közül ezen az állásponton volt az a Pokoly József, aki szerint maga a fejedelem is megelégtelt a folytonos újítást, tehát tennie kellett valamit azért, hogy „a fák ne nőjenek az égig.”¹⁴ A harmadik csoportba azokat a nézeteket soroljuk, amelyek szerint 1570-ben meghozott korlátozó törvénynek a célja nem a korábbiak visszavonása volt, hanem legfeljebb korlátozása, illetőleg valamely korábban nem tapasztalt jelenségcsoport kiiktatása. Erre a korlátozásra vonatkozóan legújabban fogalmazódott meg az a teória, hogy 1570-ben a rendek valójában azt vonták vissza, ami 1568-ban a korábbi törvényekben körvonalazott korporatív típusú vallásszabadság helyett újszerűen individuális jogként rögzítődött, vagyis hogy minden egyes személy úgy értelmezze a szentírást, ahogyan akarja. E koncepció szerint tehát 1570-re kiderült, hogy az egyéni vallásszabadság számára még nincs hely a 16. század etikai-rendi szerveződésű erdélyi társadalmában.¹⁵ Zoványi nyomán ugyanakkor korábban többen arra gondol-

¹² SZENTMÁRTONI, Kálmán: *János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza*, Cristur-Székelykeresztúr, 1934, 331. Lásd még: ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*, I. Bp. 1880, 149-150.

¹³ SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*, III. Bp. 1935, 266-267.

¹⁴ POKOLY, József: *Az erdélyi református egyház története*, I., Bp. 1904, 231-232.

¹⁵ RÉVÉSZ, László: *Die Entwicklung der konfessionellen Toleranz in Siebenbürgen*, in: Ungarn-Jahrbuch, 12, 1982/3, 112-114.; FATA, Márta: *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*, Hg. von BRENDLE, Franz und SCHINDLING, Anton, Münst. 2000, 108-109, 173.

tak, hogy az újrakeresztelő programjával nagyon erőteljesen fellépni látszó kolozsvári Miklós pap és társai ellenében hoztak volna törvényt,¹⁶ míg az 1960-70-es években nagyon népszerűvé vált álláspont szerint a törvény Karácsony György mozgalma, illetőleg erdélyi hívei ellen irányult. Sinkovics István ezt a következőképpen fogalmazta meg: „A közbeeső eltérő intézkedés a vallási külsőben támadt tisztántúli felkelés erdélyi visszhangját akarhatta elnémítani. Az erdélyi vallásszabadság alól kivették azokat, akik a fennálló rend uralmát veszélyeztették.”¹⁷

Nincs mód itt ezeknek a sejtéseknek és hipotéziseknek az alapos mérlegelésre, s mivel bizonyos mozzanatok még a későbbiekben is előkerülnek, csupán jelezni kívánom, hogy a legszorosabban vett szövegelemzés is a harmadik választípust látszik alátámasztani. A megfogalmazás két perdöntő mozzanatára emlékeztetnek. Egyfelől arra, hogy ez a törvény rendhagyó módon egyáltalán nem hivatkozik az „ennek előtte való” országgyűlések valamely határozatára, vagyis a szöveg világossá teszi, hogy nem a korábbiak folytatásáról, vagy megerősítéséről, hanem valamely kivételes ügyről van szó. Erre mutat továbbá az is, hogy ugyancsak kivételes módon nem a „religió dolgáról”, vagy a „confessióról” van itt szó: a szöveg eretnekségekről beszél. Ráadásul „mostan támadott eretnekségek”-ről, ami aligha vonatkozhat a hagyományos szentháromságtant megkérdőjelezőkre, hiszen ilyen vagy amolyan formában ezek már 1566 óta hirdették tanaikat a fejedelemség, de legalábbis Kolozsvár területén. Bizonyosnak látszik tehát, hogy 1570 januárjában valamely frissen támadt áramlat, vagy csoportosulás ellenében intézkedtek, ám ezt közelebről meghatározni a jelenlegi forrásbázison szinte lehetetlen. Korábban magunk is Zoványi véleményére hajlottunk, ám ennek gyenge pontja, hogy minimálisan is Dávid Ferenc tudtával, de lehet, hogy az ő fordításában jelent meg egy olyan magyar nyelvű mű Kolozsvárott 1570-ben, amely a gyermekkeresztelés tarthatatlanságát bizonygatta. Éppen ezért talán érdemes itt figyelembe venni azt is, hogy a Kolozsvárról 1570-ben eltávolított szász prédikátor, Elias Gczmidele esetleg már 1569-ben is felléphetett anabaptisztikus-spiritualisztikus nézeteivel. Az ő közvetlen isteni kinyilatkoztatásra hivatkozó, pacifizmusában a török elleni harcot is hiábavalóan tartó, továbbá valamiféle ősegyházi szegénységkultuszt körvonalazó nézetei nem csupán azért jöhetnek inkább szóba, mint a Karácsony Györgyről feljegyzettek, mert ez utóbbi erdélyi követőiről egyetlen adattal sem rendelkezünk, míg Gczmidele valamennyi ideig mégiscsak Kolozsvárott tartózkodott, hanem azért is, mert a fekete embert övező várakozásoktól és mitizált híresztelésektől eltérően tudósabbak és biblikusabbak, s ilyen értelemben az erdélyi szentháromságtagadók szóhasználatához minden különbség ellenére közelebb állóak, sok tekintetben azzal azonos anyagból formáltak voltak.¹⁸

¹⁶ ZOVÁNYI, Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Bp., 1977, 304. (Humanizmus és reformáció 6.); BALÁZS Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., 1988, 213. (Humanizmus és reformáció 14.)

¹⁷ *Magyarország története*, II. szerk. H. BALÁZS, Éva, MAKKAI. László, Bp., 1962, 62.

¹⁸ Bár Samuil GOLDENBERG közleménye (*Frământări sociale și religioase la Cluj oglindite intru scrisoare din 1571*, in: Anuarul Institutului de Istorie din Cluj I–II. 1958–1959. 371–373.) óta tanulmányozhatók Gczmidele nézetei, s Pirnát Antal biobibliográfiai összefoglalást is készített róla, fontossága egyáltalán nem tudatosult a különféle összefoglalásokban. Lásd: Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, édité par André Séguenny, T. XII. Ungarländische Antitrinitarier, Baden-Baden, 1990. A jelenségcsoport értelmezésében tapasztalható zürzavart egyébként jól példázza, amit Nemeskürty István ír a Heltai Dialó-

Az ortodox egyházra vonatkozó cikkelyek konkrétabb értelmezését egyelőre félretéve, s az iménti törvényt pedig kivételesnek tekintve sem korlátozhatjuk azonban figyelmünket csak a gyakran idézett két „szabadelvű” és átfogó igényű törvényszövegre, hiszen láthatjuk, hogy 1566 áprilisában, majd ugyanennek az esztendőnek a novemberében intézkedések születtek a bálványozások eltávolítása érdekében. Nyomatékosan felhívjuk a figyelmet arra, hogy ezek egyikét egyszerre erősíti meg az 1569 februárjában tartott medgyesi országgyűlés az elhíresült 1568-as tordaival. Ez azt jelenti tehát, hogy megalkotói nem láttak ellentmondást a két szöveg között, úgy vélték tehát, hogy ugyanazért szorgoskodnak akkor, amikor arról intézkednek, hogy a prédikátorok minden helyen szabadon hirdessék az evangéliumot, s amikor a bálványokat akarják kitörölni minden nemzetség közül. Ezt a nagyon szoros összetartozást egyáltalán nem érzékeli a szakirodalom, s még azok sem utalnak rá, akik újabban már megfogalmazták, hogy az 1568-ban meghirdetett szabadság nem vonatkozhatott a katolikusokra.¹⁹ Még ezek a szerzők is úgy vélik azonban, hogy János Zsigmond uralkodásának a végére valamiképpen mégiscsak törvényes elismeréshez jutnak a római hit követői is, s az újabb szakirodalomban egyedül Péter Katalin fejt ki, hogy az 1566-os kiutasítást a megelőző esztendők törekvései betetőzésének tekintve hosszabb időre szóló érvénnyel fosztották meg őket vallásuk szabad gyakorlásának törvényesített jogától.²⁰ Igazát látványosan támasztja alá, hogy a jóval későbbi, a jezsuiták 1588-as kitiltásakor előzményképpen hivatkoznak a királyné asszony, azaz Izabella bejövetele utáni törvények egész sorozatára, amelyek a katolikusok visszatérésére „avagy az országba visszahozásokra minden utat elrekesztettek azzal is, hogy jószágokat confiscáltak, és sub gravi interdictio a féle szerzettől in perpetuum elszakasztották.”²¹

A katolikusokat tehát részben korábbi felmorzsolódásuk, részben az alábbiakban még részletezendő hitterjesztési hevület miatt nem említik az erdélyi vallásszabadság híres nagy szövegei, de más okból elmarad további felekezetek felsorolása is. Ezek egyszerűen azért nem szerepelnek, mert erre az időre nem rendelkeznek még lezárt dogmatika mentén megszervezett egyházi struktúrákkal, legfeljebb az ilyenek kialakulásának megindulásáról beszélhetünk. Legközelebb ehhez a szervezeti és dogmatikai véglege-

gusához írott jegyzeteiben: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, a válogatás, a szöveggon-
dozás és a jegyzetek Nemeskürty István munkája. Bp, 1980, 517. (Magyar Remekírók); SZENT-
IVÁNYI Sándor: *A magyar vallásszabadság*, New York, 1964, 133–134. (American Hungarian
Library) bármiféle dokumentálás nélkül vetette föl, hogy az anabaptistákról lehet szó.

¹⁹ Lásd BARTA Gábor több nyelven közzétett tanulmányát (magyarul: *A XVI. századi erdélyi vallási
türelem kérdéseiről*, In: Hungaro-Polonica. *Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi
kapcsolatok köréből*, szerk. KISS Gy. Csaba és KOVÁCS István, Bp., 1986, 37–43.; franciául: *L'
intolérance dans un pays tolérant: la principauté de Transylvanie au XVI siècle*, in: *Les frontières
religieuses en Europe du XVe au XVIe siècle*, ed. SAUZET, Robert, Paris, 1992, 151–158.; németül:
Bedingungsfaktoren zur Entstehung religiöser Toleranz in Siebenbürgen, in: *Luther und
Siebenbürgen*, hsg. von Georg und Renate WEBER, Köln-Wien-Böhlau, 1985, 229–244.), továbbá
az *Erdély rövid története*, Bp, 1989, 255–256. általa írott fejezetét. SZABÓ, Péter: *Az erdélyi
fejedelemiség*, Bp, 1977, 47. (Tudomány-Egyetem ; MARTON József–JAKABFFY Tamás: *Az
erdélyi katolicizmus századai*, Albae Juliae, 1999, 49.)

²⁰ PÉTER, Katalin: *Die Reformation in Ungarn*, in: *Études historiques hongroises*, éd. GLATZ,
Ferenc, Bp, 1990, T. 4. European Intellectual Trends and Hungary, 45–46.

²¹ *EOE*, III. 239.

sedéshez kétségtelenül a korábbi törvényekben szebeni egyházként emlegetett erdélyi szász evangélikusok állottak, ám a korábbi területi-nemzeti szerveződés folytatásaként még egyáltalán nincs szó arról, hogy a szebeni püspök, azaz Matthias Hebler jurisdikciója alá csak azok a szász területeken élő közösségek tartoztak volna, amelyek papjaikkal együtt elfogadták az ágostai hitvallást. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a szebeni vezérkar és környezete eredményesen küzdött annak érdekében, hogy ez így legyen, hogy a szászok által lakott területeken dogmatikailag és szervezetileg is teljesen egységesek legyenek, ám ez a folyamat még nem fejeződött be.

Még inkább igaz ez a későbbi református és unitárius egyházzal. Ebben az időszakban még csupán arról beszélhetünk, hogy a történeti Erdély zömmel magyarok lakta területei a Kolozsvárott székelő püspök, azaz Dávid Ferenc irányítása alá tartoztak, s a gyülekezetek zöme 1564 után egy helvét típusú úrvacsorátant fogadott el. A fejedelemség területén ezen kívül működött egy másik püspökség is, debreceni székhellyel, amely a középkori váradi katolikus püspökség örököséként – egészen egyedülálló módon – a partiumi protestánsok mellett azoknak a megreformált közösségeknek is egyházi felügyeleti szerve volt, amelyek nem II. János választott király, hanem a török, vagy Habsburg Miksa uralma alá tartoztak. Nem beszélhetünk tehát arról, hogy unitárius felekezet létezett volna, s különösen bántó anakronizmus létezésének akárcsak a kezdetét is az „első” törvény idejére, tehát 1568 januárjára datálnunk. Mivel ez az anakronizmus beszűremkedik színvonalas összefoglalásokba és tanulmányokba is, nem árt nyomatékosan hangsúlyoznunk, hogy 1568 januárjában az antitrinitarizmus még friss, újszerű jelenségnek számított az erdélyi fejedelemség vallási életében. Igaz ugyan, hogy a szentháromságtagadók által kezdeményezett első viták már 1566 tavaszán lezajlottak, ám a szélesebb közönségnek szánt első magyar nyelvű munkák csak 1567 második felében jelentek meg, s 1568 januárjában még előtte vagyunk a széles nyilvánosságot kapott igazi nagy hitvitának is. A szentháromságtagadók ráadásul olyan programmal jelentkeztek, amelytől teljesen idegen volt a reformátusoktól gyorsan elkülönülő, önálló unitárius egyház létrehozása, hiszen többet akartak: az Apostoli Hitvallásra építve Erdély egész lakosságának megnyerését, ami persze csak előjátéka lett volna tanaik győzedelmének egész Európában, s ezt ők a Luther Mártonnal elkezdett folyamat kiteljesedéseként definiálták.²²

Ennek a ma már esetleg megmosolyogtató koncepciónak a szívós és munkás képviselétéről nem csupán a János Zsigmond uralkodása idején tartott hitviták tanúskodnak, hanem a nemzetközi protestantizmus vezető teológusainak vagy politikusainak megnyerésére szolgáló szünni nem akaró igyekezet is. „Sőt ezt kívánánk, hogy más országból is fő tudós emberek eljönnének, bátor ugyan Béza őmaga is, avagy Simlerus, hogy az istennek tiszta igéjéből az igazság kinyilatkoztatnák” – mondja a felséges király, azaz János Zsigmond a váradi hitvita lezárásaképpen,²³ s több jel is arra mutat, hogy szinte a

²² Minderről részletesen szövegtünk a Humanizmus és reformáció sorozat 14. kötetében megjelent monográfiában, illetőleg annak angol nyelvű átdolgozott változatában: BALÁZS, Mihály: *Early Transylvanian Antitrinitarianism (1566–1571) From Servet to Palaeologus*, Baden-Baden, 1996. (Bibliotheca Dissidentium Scripta et studia 7.) A legjobb magyar nyelvű összefoglalás: PIRNÁT, Antal: *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlatja az 1570-es évek elejéig, in: Irodalom és ideológia a 16–17. században*, Bp., 1987, 9–59. (Memoria Saeculorum Hungariae)

²³ DÁVID Ferenc: *Az váradi disputációnak igazán való előszámlálása...* RMNY 286. Modern kiadása: NAGY Lajos és SIMÉN Domokos, Kolozsvár, 1870, 169.

fejedelemség küldetésének tekintették a protestantizmus egységének létrehozását, amelynek dogmatikai alapjait annak a legkevésbé sem biblikus skolasztikus nyelvezetnek a kiiktatásával próbálták megteremteni, amelynek a szentháromságot nem az egyedüli, ám kétségtelenül a leglátványosabb és persze a legkártékonyabb torzszüleményének tekintették. Bár ismert, de nem elég figyelemre méltatott dokumentuma ennek a törekvésnek az, hogy a korai időszak legfontosabb kiadványát, a *De falsa et vera unius Dei... cognitione* c. művet olyan – talán ki is nyomtatott – ajánlással külték el 1570 első napjaiban Erzsébet angol királynőnek, amely európai kitekintéssel körvonalazza ezt a programot és nyilvánvaló párhuzamot teremt a közismerten az európai protestantizmus legkülönbözőbb irányait felkaroló, azoknak menedéket adó VI. Edward király, illetőleg művének folytatója Erzsébet királynő és János Zsigmond között.²⁴ Nyilvánvaló, hogy ez a küldetéstudat sem siettetette a szervezeti elkülönülést, s bár 1571-re mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott, hogy az önmagukat a következetes blicicizmus igazi letéteményeseinek tekintő antitrinitáriusok nem lesznek képesek megnyerni a fejedelemség lakosságának egészét, s természetesen egyre világosabbak lettek a szentháromság hagyományos dogmáját elfogadó és az azt elutasító gyülekezetek, illetve papok közötti további mély dogmatikai ellentétek is, mindennek egyértelmű szervezeti konzekvenciái János Zsigmond uralkodása idejében még nem mutatkoztak meg. Dávid Ferenc továbbra is az összes protestáns magyarok püspöke volt a történeti Erdély területén, Melius Péter pedig püspöke volt mindazon protestánsoknak, akik a Partium területén éltek.²⁵

Amint tehát az 1570-es évek elején még nem létezett unitárius egyház, a fentiek értelmében éppúgy nem beszélhetünk önálló szervezettel rendelkező reformátusról sem, csupán azt mondhatjuk, hogy a történeti Erdély területén is voltak olyan gyülekezetek, amelyek a vallásújításban megálltak a helvét típusú úrvacsoratan elfogadásánál, s nem voltak hajlandók továbbhaladni a Biandrata és társai által javasolt úton, ám püspökük nekik is az Dávid Ferenc volt, aki egyre határozottabb bírálatban részesítette a szentháromság dogmáját, s aki persze több más teológiai kérdésben és mást tanított, mint a svájci reformátorok.

Az elmondottakból világosan következik, hogy szakítani kell az erdélyi felekezeti viszonyoknak azzal a 18. században rögzült elképzelésével, amely szinte minden egyes színre lépő vallási áramlathoz azonnal egyházi struktúrát is hozzárendelt, s amelynek jegyében Bod Péter természetesenek vette, hogy Dávid Ferenc „1566-dik esztendőnek az eleiig követte a 'Réformátusok' értelmeket, akkor osztán nyilván lett Sz. Háromság

²⁴ Minderről részletesebben a mű magyar fordításának bevezető tanulmányában, amely közli az ajánlás magyarítását is: Két könyv az egy Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek igaz és hamis ismeretéről (*De falsa et vera unius Dei... cognitione libri duo.*) Fordította: PÉTER, Lajos. A fordítást az eredetivel összevetette, a bevezető tanulmányt írta BALÁZS Mihály. A mutatókat készítette KOVÁCS Sándor és B. MOLNÁR Lehel, Kolozsvár, 2002. (Az erdélyi unitárius egyház gyűjtőlevéltárának és nagykönyvtárának kiadványi 2.)

²⁵ Egy a hajthatatlannak bizonyult Melius ellenében ezen a területen létrehozandó antitrinitárius püspökség gondolata először Basilius István Kolozsvárra beküldött leveleiben fogalmazódott meg 1570 nyarán. Lásd: BALÁZS, Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp, 1998, 44–45. (Humanizmus és reformáció 25.) Nagyon jellemzőnek tarthatjuk tehát, hogy a szentháromságtagadók részéről ott merül fel a szervezeti elkülönülés gondolata, ahol a püspök nem hogy nem antitrinitárius, hanem olyan ádáz ellenfél, akinek a megnyerésére nyilvánvalóan nincs semmi esély.

tagadó, és azoknak superintendensek.²⁶ Ezzel együtt azonban nyilvánvalóan tarthatatlanná válik az 1570-es évek elejéig megszületett vallási törvényeknek az a legelterjedtebb magyarázata is, hogy ezeket az addigra kiépült felekezetek erőegyensúlya hívta életre, amelyben a négy vallásfelekezet, a katolikus, az evangélikus, a református és az unitárius egyike sem tudott kizárólagos szerepbe kerülni. Ha eddigi fejtegetéseink helytállóak, persze azok a magyarázatok is nehezen tarthatók, amelyek nem siklanak el egyszerűen afölött, hogy az említett felekezeteket nem sorolja fel egyik törvény szövege sem, ám úgy vélik, burkolt formában mégiscsak jelen vannak, s így 1571-gyel mégiscsak lezártnak tekintik a négy bevett vallás intézményesülését.²⁷

Célszerűnek látszik tehát az eddigieknél jóval nagyobb figyelmet szentelni azoknak az egyház- és irodalomtörténészeknek, akik a korabeli egyházszerkezeti viszonyok nagyon konkrét és aprólékos elemzésére támaszkodva említést sem tettek arról, hogy 1568-ban vagy 1571-ben megtörtént volna a négy bevett vallás intézményesülése, hanem arról szóltak, hogy „egy bizonyos irányban örök dicsőségre szolgáló” törvény született „a protestánsok vallásszabadságáról.”²⁸

Az elmondottakat a híres szövegek olyan sajátosságai is alátámasztják, amelyek talán éppen azért maradtak háttérben, mert a feszesebb olvasást és szövegértelmezést felváltotta a páratlan erdélyi vallásszabadság egyre elkoptatottabbá váló dicsőítése. Így senki sem fogalmazta meg elég markánsan, hogy mindkét törvény egészen kivételes módon intézkedik a gyülekezetek és a föléljük rendelt püspökök viszonyáról. Mondhatjuk persze, hogy nem előzmények nélkül, hiszen nyilvánvalóan ebbe az irányba mutatnak az 1564 júniusában Tordán elhatározottak is, ám az mégis egészen rendkívüli, hogy ezek a törvények a leghatározottabban megtiltják, hogy a püspökök ítélkezzenek a jurisdictiójuk alá tartozó papok teológiai nézeteiről. Sőt az 1571-es szöveg éppen a fordítottját mondja annak, ami a középkori hagyományból, vagy akár a reformáció fellépte következtében kialakult áramlatok szerveződési tapasztalataiból következne: a törvény szövege szerint a püspöknek nem papjai tanaira, hanem erkölcsre kell vigyáznia, s a köztörvényes bűnököt elkövető papokat neki kell megítélnie, illetve állásától megfosztania, hogy aztán száműzhető lehessenek az országból. Úgy gondolom egészen nyilvánvaló ebben az a törekvés, hogy a reformáció diadalra jutása után kialakult szervezeti kereteket megőrizték, hogy ezek ne morzsolódjanak fel a szűnni nem akaró dogmatikai viták következtében. Ilyen értelemben tehát az államérdek megnyilatkozásáról van itt szó, ám legalább ennyire izgalmasak az intézkedéseknek a fejedelemség vallási életére gyakorolt hatásai. Szinte programossá vált ugyanis ennek következtében, hogy eleven viták folyannak a gyülekezetek szintjén is, a törvények tehát ezeket az elemi vallásközösségeket az eszmei küzdelmek terepévé teszik.

²⁶ BOD, Péter: *Smirnai Szent Polikárpus...*, 1766, 13.

²⁷ A legármálytabban: BINDER, Ludwig: *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, Böhlau Verlag Köln Wien, 1976, 89–91, 156–159. Uő: *Humanismus und Toleranz in Siebenbürgen*, in: *Siebenbürgen. Eine europäische Kulturlandschaft*, Acht Vorträge, Hg. Von KÜHNEL, Horst, München, 1986, 35–50. (Veröffentlichungen des Hauses des deutschen Ostens München, Bd.1.)

²⁸ ZOVÁNYI, Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Bp, 1977, 23. (Humanizmus és reformáció 6.) Hasonlóan fogalmaz PIRNÁT Antal Dávid Ferencről írott lexikoncikkében, in: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp, 1994, 402–404.

Alátámasztja ezt az értelmezést a tanulmányunk elején idézett törvények egynemű és koherens szóhasználata is. Láthattuk, hogy 1566 óta állandóan visszatérő mozzanat az evangélium prédikálásának szabadsága, amelyet vizsgált időszakunk dokumentumai többször szembeállítanak az olykor istenkáromlás gyanánt is elítélt bálványozással. A hit terjesztésének tehát kizárólag az a módja kap törvényes megtámogatást, amely ebben az időszakban és ebben a szembeállításban a diadalmasan előretörő protestantizmus sajátja. (A későbbiekben persze nagyon gyakran majd a katolikusok, például a jezsuiták is az evangéliumot hirdető prédikátorokként definiálják megukat. A protestáns szóhasználat reflexív polémikus felhasználására a leginvenciózusabb példa talán Pázmány Alvinczi ellen írott Feleletének exordiuma, ahol arról van szó, hogy a dolog lényegét tekintve minden katolikus lelkipásztor prédikátor is, míg minden legitimitást nélkülöző protestáns megfelelőik csak prédikátorok.) Ez a protestáns fogantatás ugyanakkor az 1568-as tordai szövegben tárul fel a legnyilvánvalóbban, amely e tanítás és prédikáció-hallgatás eredményét, a hitet is megnevezi. Roppant érdekes módon az e törvényért egyáltalán nem lelkesedő Szezfű Gyula figyelt fel arra, hogy „ez a megoldás a fides ex auditu lutheri elvének alkalmazása.”²⁹ A törvény itt valóban Luther egyik legkedvesebb, programja biblikus alapjaként kezelt helyét, a Rómaiakhoz írt levél 10. fejezetének 17. versét idézi: „Ergo fides ex auditu, auditus autem per verbum Christi.” Szezfű megfigyelése nem csupán azért figyelemre méltó, mert az erdélyi vallási tolerancia forrásai után nyomozó szakirodalomban az európai humanizmus sok jeles személyisége (Nicolaus Cusanus, Pico della Mirandola, Erasmus Rotterdamus, Thomas Morus, Sebastian Franck, Sebastian Castellio, Jacobus Acontius, Dick Volkertszoon Coornhert) társaságában még senki sem hozta szóba Luthert,³⁰ hanem azért is, mert a felsoroltak közül néhányan filológiai módon olyan humanistaként vannak jelen Erdélyben, akik a reformáció legelevenebb hagyományaihoz nyúltak vissza, mintegy megidézői voltak a nagy művet elkezdő, a fékekre és korlátozásokra még szinte egyáltalán nem gondoló, a magisztrátusnak a hit kérdéseibe semmiféle beleszólást nem engedő ifjú Lu-

²⁹ SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*, II, 1935, 266. Ezzel egyidőben igen markáns véleményt fogalmazott meg korautjori vallási teolerancia elvi lehetőségeiről is. Az ekkor kialakult vitáról jó összefoglalás: BARCZA József: *A vallási türelem elvi alapjai a XVII. század magyar protestáns teológiájában*, in: *Theológiai Szemle*, XXI, 1978, 282-291.

³⁰ Nincs mód itt arra, hogy az alkamanként elég ötlenszerűen fölmerülő nevek mindegyikénél megvizsgáljuk, hogy a javaslat utolérhető-e filológiai bizonyítékokkal. Az ebből a szempontból legfontosabb tanulmányok: RÉVÉSZ, Émeric: *Entre l'orthodoxie et les lumières. Tolérance et intolérance dans le protestantisme calviniste des XVIe-XVIIIe siècles en Hongrie*, in: *Nouvelles études historiques*, rédacteurs CSATÁRI Dániel, KATUS László, ROZSNYÓI Á, Bp, 1965, 417-428.; VÁRKONYI, Ágnes, *Pro quiete regni...*, 261-263.; TEMPFLI Imre: *Ein Land und vier Religionen*, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok Regnum Essays in Church History in Hungary*, 6. 1994, 35-70.; BALÁZS, Mihály: *A vallási tolerancia gondolatai Kelet-Közép-Európában a 16. században*, in: *Mihálynapki köszöntő Írások Ilia Mihály születésnapjára*, szerk. SALY Noémi, Szeged, 2000, 23-34. Francia nyelvű változat a kérdéskör bibliográfiájával: *L'idée de tolérance en Europe centrale et orientale*, in: *Histoire comparée des littératures de langues européennes, L'Époque de la Renaissance, T. IV, Crises et essors nouveaux (1560-1610)*, 2000, 100-107.

thernek.³¹ Rendkívül jelentősnek tarthatjuk tehát, hogy Erdélyben a bázeli humanisták segítségével elevenítődik fel a reformáció korai időszakának biblikus argumentációja, hogy a szöveghagyomány mintegy visszavisz bennünket az európai reformáció beállt felekezeteit még nem ismerő korai időszakába. Teszi ezt anélkül, hogy a hitéletet szervező intézményeket bárhogy minősítené, mint ahogyan azt a korábban már említett értelmezést sem támasztja alá a szöveg szorosabb olvasata, hogy itt az egyének szabad hitbeli döntéséről lenne szó. Egészen egyértelmű, hogy községek és nem egyes individuumok választanak a különféle felfogásokat képviselő papok között, s a továbbiakban sem az egyes hívők és a püspökök viszonyáról beszél a törvény, hanem a már elemzett módon a prédikátorokat szabadítja fel a dogmatikai felügyelet alól. Nem azért rendhagyó és modern tehát ez a szöveg, mert az individuumok szabad választásáról beszél, hanem többek között azért, mert – ugyancsak a reformáció korai időszakára emlékeztetően – egyáltalán nem foglalkozik azzal, hogy miféle jóváhagyás vagy ordináció szükséges ahhoz, hogy valaki a prédikátorok közé soroltassék.

A törvények fő argumentuma más tekintetben is arról tanúskodik, hogy a vallásújítás gyors megoldást ígérő lendületében fogalmazódtak meg. A beállt felekezetek közötti békeséget megteremteni akaró európai vallási törvényekben egyáltalán nem szokatlanok az elért teológiai kompromisszumot olykor aprólékosan bemutató szövegrészletek. Nem találtam azonban egyetlen olyan törvényt sem, amelyben a kimondott alapindok ilyen egyértelműen teológiai lenne, mint a tordaiban: „...mert a hit...hallásból lépszön...”. Az ilyen „állami” dokumentumokban ugyanis az adott ország vagy államalakulat belső békéjére, a háborúkat, a zavargásokat és a belső viszályok elkerülésére szokás hivatkozni.³² Az értelmezők többsége ebben az esetben is mintegy odaérti ezt, sokat idézett tanulmányának Várkonyi Ágnes például még a címét is így választotta meg, hiszen „bevezető mondata visszaüt az előző törvényekre, s így érvényes rá az 1564.évi országgyűlés indoka: *pro quiete regnicolarum*. Szabadabb értelmezésben: *pro quiete regni*, azaz a törvény szellemét követve: az ország békéje érdekében...”³³ Ezt persze botorság lenne tagadni, de most mégis hangsúlyoznám, hogy itt olyan törvényről van szó, amely ezt nem fogalmazza meg, hanem az evangélium semmi és senki által nem korlátozott szabad prédikálásáról beszél. Ismét csak a prédikáció szabadságának hangsúlyos

³¹ Acontius, *De Stratagematibus Satanae* című műve mellett, amelyből Erdélyben Johann Sommer átdolgozást is készített első sorban Sebastian Castellio *De hereticis, an sint persequendi* c. antológiáját kell megemlítenünk, amely újraközölte Luther, *Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei* c. művének egy részletét. Ez az antológia a nagyon sokrétű Erasmus-recepció szempontjából sem jelentéktelen, hiszen tartalmazza a nagy rotterdami Natalis Beda ellen írott, e témában igen fontos írását. Az eddigi szakirodalom főleg azt hangsúlyozta, hogy János Zsigmonnak megvolt az *Institutio principis christiani* egy példánya. Lásd: BALÁZS Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, 190–213.; Erasmus, *A keresztény fejedelem neveltetése*, ford. CSONKA Ferenc, az utószót írta BARLAY Ö. Szabolcs, 1987, 139–140.

³² Ez a kérdéskör még alaposabb tanulmányozást igényel. Kiindulópontul az alábbi dolgozatok szolgálhatnak: GRZYBOWSKI, Stanisław: *The Warsaw Confederation of 1573 and other Acts of Religion Tolerance in Europe*, in: *Acta Poloniae Historica*, 4, 1979, 75–96.; TURCHETTI, Mario: „*Concordie ou tolérance?*” de 1562 à 1598, in: *Revue Historique*, CCLXXIV, 1985, 431–355.; uő: *Concordia o toleranza? Francois Bauduin (1520-1573) e i Moyenners*, Genève, 1984. (Travaux d'Humanisme et Renaissance 200.)

³³ VÁRKONYI Ágnes.: *Pro quiete regni...* 265–266.

kimondásához jutottunk tehát el, s az ország nyugalalmát célként megnevező törvényszöveget azért sem használnánk analógiaként, mert így elhalványulna ez a rendkívül figyelemre méltó tendencia. Az 1568-as tordai törvény ugyanis valóban páratlan az alapindok egyértelműen teológiai meghatározásában, ám legközelebbi rokonait éppen azokban a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején született erdélyi országgyűlési végzéseinkben találjuk meg, amelyek nem győzik hangsúlyozni a tiszta evangélium hirdetésének fontosságát. Ezek közül csak az 1571-es marosvásárhelyiben szerepel a vallás ügyének elsődlegességét megfogalmazó bevezetés („Miért hogy Urunk parancsolja, hogy először az Isten országát és annak igazságát keressük...”), valójában azonban az ige prédikálásának és hallgatásának ügye egyértelműen összekapcsolja ezeket. Nem szerepelt ez ilyen nyomatékkel és egynemű szóhasználattal a negyvenes-ötvenes évek törvényeiben, s eltűnik a hetvenes évek rendelkezéseiből is. Így talán nem tarthatjuk véletlennek, hogy a semmiféle újdonságot nem tartalmazó, s ezért a feldolgozásokban alig idézett, 1569 februárjában Medgyesen meghozott törvény az 1566. évi szebenivel kezdi a korábban meghozott artikulusok megerősítését: „Az religio dolgáról így szólunk, hogy az minémű articulusok először Szebenbe 1566. esztendőbe szent András napi gyűlésbe, és annak utánna tavalyi esztendőbe Thordán...végeztettenek..., azok éppen minden cikkkelébe helyen maradjanak...”. 1569-ben a rendek tehát ezeket a törvényeket érezték a legszerveesebben össszetartozóknak, nekünk pedig azt kell majd mérlegelnünk, mi lehetett a meghatározó ebben az elmozdulásban. Lehetetlen persze nem gondolnunk arra, hogy erre az időpontra kerekedik felül véglegesen a magyarok között a reformáció lutheranizmuson valamiképpen mindenképpen túllépő olyan változata, amelyben az írott és hallott ige szinte kizárólagossá tétele tekintetében egyetértés volt a helvét orientációnál megálló és a diadalmasan előre törő antitrinitáriusok között. Így aztán megfogalmazhattak olyan szövegeket, amelyek egytől egyig csak az evangélium diadaláról tudnak beszélni, s amelyekben államérdek gyanánt sem szerepel más, mint egy protestáns ország megteremtése az ige folytonos prédikálása által. A reformált hit győzedelme azonosítódik tehát az állam érdekével, s ily módon politikai érdek lesz a bálványozások kitörlése minden nemzetségek közül.

Ez utóbbit azért kell nagy nyomatékkel hangsúlyozni, mert bár szövegeink néha külön is kitérnek az ortodox románok és papjaik különös vakságára, egészen nyilvánvaló, hogy teljesen azonos módon kezelik őket a katolikusokkal. Bár a magyar szakirodalomban Juhász István könyve³⁴ igen meggyőzően mutatta be ennek a románokat is felölelni akaró reformátori buzgalomnak a működését, mivel a későbbiekben a magyar tudományosság főszólamája a négy recepta religio 1560-as évekbeli intézményesüléséről, s időnként reflektálatlan apoteózisáról szólt, teljesen háttérben maradt ez az összefüggés. Nem tárul fel ugyanis a maga rendkívüli intenzitásában ez a „protestantizáló”, a reformáció szolgálatába állítható anyanyelvi kultúrát megteremteni akaró hiterjesztési szándék, ha másfelől azt állapítjuk meg, hogy a törvény legitimizálta a katolikus egyház „bálványozó” intézményeit. Nem erről van tehát szó, s ennek következtében természetesen nem is a román nemzetiségű ortodoxok valamiféle korai nacionalista diszkriminációjáról, hanem arról, hogy a törvények megalkotói az általuk tisztának gondolt evangélium terjesztésére törekedtek, protestánsok lévén a románok között román nyelven és ily módon egy

³⁴ JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, 1940.

bizonyos típusú írásbeliség ügyét kétségtelenül előmozdítva, ám érzéketlenségét vagy megvetést tanúsítva a későközépkori ortodox román kultúra egyéb komponensei iránt.³⁵

Az elmondottakat talán figyelembe lehetne venni a különféle szerzők között zajló vitában arról, kinek lehetett meghatározó szerepe e törvények megszületésében. Ismeretes, hogy egyesek János Zsigmond fejedelmet vagy környezete valamely politikus tagját, így például Csáki Mihályt tekintették kulcsfigurának. Mások a rendek kiemelkedő fontosságát hangsúlyozták, s arra is rámutattak, hogy bizonyára ők és nem a teológusok határozták meg a fejedelemség vallási intézményrendszerének alakulását. Mivel sem az előkészületek dokumentumai, sem az országgyűlés jegyzőkönyvei nem maradtak ránk, lehetetlennek látszik végleges álláspontra jutni ezekben a kérdésekben. Jól ismert ugyanakkor, hogy az unitárius egyházban szinte mitikussá szublimálódott a romantikus festményen is megörökített epizód: Dávid Ferenc meghirdeti a vallásszabadságot a tordai országgyűlésen. Talán világos az eddig elmondottakból, hogy ilyen megfogalmazásban ez nem több felekezeti öntudatot építő szép mítosznál. Mítosz ez tehát, de kicsiny valóságalapja mégis az lehet, hogy a törvény egyszerre beszél a teológusok és a politikusok nyelvén, s így meghozatalában bizonyára szerepet játszottak az Apostoli Hitvallás bizonyosságára építő reformáció győzelmében bízó hitújítók is.

A fentiekkel talán sikerült bizonyítanom, hogy János Zsigmond uralkodásának utolsó éveiben egy csaknem teljességgel protestánsná vált országban hoztak törvényeket a reformáció diadalának véglegesítésére, s nem beszélhetünk a négy bevett vallás intézményesüléséről. A felekezetek egyértelmű taxatív felsorolásával ez jóval később, egészen más történelmi körülmények között az 1595 áprilisában tartott gyulafehérvári országgyűlésen történt meg. Nem vállalkozhatunk itt arra, hogy részletekbe menő, árnyalt elemzéssel mutassuk be azt a hatalmi-politikai és felekezeti átrendeződést, amely ezt lehetővé tette, jöllehet az induló helyzet, az imént tárgyalt időszak eddiektől eltérő értelmezése következtében természetesen néhány tekintetben újszerű értelemezést kap a Báthory-korszak valláspolitikája is.³⁶ Ehelyütt csak azt hangsúlyozhatjuk, hogy a magabiztos, s a protestantizmus győzelmét a katolikus fejedelem megválasztásával veszélyeztetve nem látó, s nyilvánvalóan egyéb súlyos politikai megfontolásoktól vezérelt rendeknek hamarosan meg kellett tapasztalniuk, hogy a rendíthetetlenül katolikus fejedelem a törvényeket ugyan tiszteletben tartó, s az ország stabilitására gondosan figyelő, ám annál szívósabb és állhatatosabb lépéseket tesz az örökölt egyházi viszonyok átalakítására. A cenzúra bevezetésének, a vallásújítás megtiltásának, s a szentháromságtagadók további korlátozásának szempontunkból talán legfontosabb következménye az lesz, hogy a történelmi Erdély területén lakó magyarok közös egyháza szétválik, s immár

³⁵ Az e kérdéskörben fel-felcsattanó történelmi-publicisztikai vitákkal nem kívánok foglalkozni. A magyar részről elhangzó öntömjenezést is józanul bíráló színvonalas összefoglalás az újabb román szakirodalomról: LEB, Ioan Vasile: Confession et liberté dans la Transylvanie du XVIe siècle, in: *Colloquia Journal of Central European History*, I. 1994, 30–39.

³⁶ Ez vonatkozik a legújabb összefoglalásra is: TEMPFLI, Imre: *A Báthoryak valláspolitikája*, Bp, 2000. (*Studia Theologica Budapestinensia* 25. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Katának sorozata.) A korábbi feldolgozások közül kiemelendő: DAUGSCH, Walter: *Gegenreformation und protestantische Konfessionsbildung in Siebenbürgen zur Zeit Stephan Báthorys*, In: *Luther und Siebenbürgen, Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*, Hg. von Georg und Renate WEBER, Wien, 1985, 215–228. (*Siebenbürgischer Archiv*, Folge 3, Bd. 19.)

valóban létrejön a református és az unitárius egyház. Ennek a folyamatnak nem minden epizódja ismert, s zárókövének általában azt az 1576 januárjában hozott országgyűlési végzést tekintik, amely megengedi, hogy az udvarból persze Báthory trónralépése után azonnal eltávolított Dávid Ferenc legyen a püspöke mindazoknak, akik az ő „vallásán vagynak.”³⁷ Az országgyűlési határozatok közül ezt megelőzően és Báthory István trónralépését követően két esetben találkozunk a nevével. Az egyik az 1572 májusában meghozott és további vallásújításokat megtiltó híres törvény, amely roppant érdekes módon úgy intézkedik, hogy „ő nagysága Dávid Ferenczet és a superintendenst hívassa” magához azt eldöntendő, hogy egy tan újnak számít, vagy pedig nem. A püspök egészen nyilvánvalóan az udvari pappá is megtett Alesius Dénes, míg a magyarok egyháza éléről már bizonyára leváltott, de egy önálló szentháromságtagadó szerveződés élén még legalábbis el nem ismert Dávid a beosztás megnevezése nélkül szerepel, szinte valamiféle szakértő gyanánt. Az újítás elleni fellépést még szigorúbbra szabó 1573 januárjában született törvény pedig „az két superintens előtt több tudós személyeket is melléjük vévén” javasolja lefolytatni a vizsgálatot.³⁸ Itt tehát már Dávid Ferenc valószínűleg püspöknek tekinthető, s minden bizonnyal éppen ezen az országgyűlésen kapta meg kinevezését. A Szilágyi Sándor által közzétett határozatok között ugyan ez nem olvasható, de Kénosi egyháztörténete megemlékezik egy olyan meglehetősen régi kéziratról, ahol „az 1573 január 6-án tartott országgyűlés cikkelyeinek kivonatában az unitáriusok Dávid Ferenc vallásán valóknak vannak nevezve, s meghatalmazást nyernek, hogy őt püspöküknek tartásák, halála után pedig teljes joguk legyen más püspököt választaniok.”³⁹ Mivel a 18. századi unitárius egyháztörténész más esetekben is idéz ebből a kéziratból és szövegrészletei pontosaknak bizonyulnak, azt kell gondolnunk, hogy az egyháztörténet egy mára elveszett szöveg kivonatolásával megőrizte számunkra Dávid antitrinitárius püspökségének kezdődátumát, 1573. január 6-át. Ezzel tehát végleg megszűnt a szentháromság megvallóit és tagadóit még közös püspökségben egybentartó szerveződés, s Báthory István és Kristóf törekvéseiről sokat elárul, hogy a visszahozására irányuló egyetlen kísérlet a Dávid Ferenc vallásán lévők komoly korlátozásával és az ő kárukra történik meg: 1577 októberében úgy határoz az országgyűlés, hogy Thorday Sándor András református püspök bárhol vizitálhat és taníthat az országban, azaz nyilvánvalóan a magyarok lakta területeken, míg Dávid Ferencet a leghatározottabban eltiltják ettől, kompetenciáját legszigorúbban csak az övéire korlátozva.⁴⁰

Jóval ismertebbek az erdélyi Báthory Istvánnak és Kristófnak a katolicizmus visszahozatala érdekében kifejtett erőfeszítései, amelyek közül a legtöbbet a leginkább dokumentáltról, a jezsuiták behozásáról tudunk. A részletezés helyett ezért csupán azt az időnként figyelmen kívül hagyott mozzanatot kell hangsúlyoznunk, hogy a jezsuiták a Báthory István által adott külön privilégium alapján jöhettek be Kolozsmonostorba, majd Kolozsvárra és Gyulafehérvárra, s bár később hatalmas viták bontakoztak ki arról, hogy mire is kaptak felhatalmazást, betelepedésüket ők maguk sem tekintették a katolicizmus törvényes elismerésének és nem is próbálták levezetni a 1560-as évek vallási törvényeiből. Az persze tagadhatatlan, hogy hajlamosak voltak igen szélesen értelmezni az

³⁷ *EOE*, II. 577.

³⁸ *EOE*, II. 528, 534.

³⁹ KÉNOSI Tózsér János: *Historia ecclesiastica...*

⁴⁰ *EOE*, III, 122–123.

ifjúság tanítására és nevelésére vonatkozó feladat megjelölést, s nyilvánvaló sikereik el- lenlépések megtételére készítették a reformátusokat és az unitáriusokat egyaránt. A jezsuita dokumentumok szerint a kibontakozó heves küzdelmek csúcspontja az 1581 má- jusában Kolozsvárott tartott országgyűlés volt, ahol e források szerint a későbbi nagy 1588-as összefogást előlegzően vállvetve küzdött ellenük az unitárius püspök Hunyadi Demeter és a reformátusok vezetője Göcsi Máté. A bálványimádás visszatértétől egy- aránt iszonyodó püspökök egyeztetett taktikájára vall az is, hogy egyikőjük sem állt ki hitvitára a május 9-ére latin nyelvű összecsapást kezdeményező jezsuiták ellenében, amit az egyik jelentés írója, Thomány Mátyás természetesen úgy értelmezett, hogy az eretnekek csak akkor hajlandók vitatkozni, ha a susztereket és a szabókat tehetik meg döntőbíráknak. Éles szemű jezsuitánk ugyanakkor azt is megfigyelte, hogy Göcsi Máté testvérenek nevezte Hunyadi, akit egyébként halálos ellenségének tartott.⁴¹ Nem időz- hetünk azonban tovább az önálló feldolgozást is megérdemlő színes részleteknél, ha- nem idéznünk kell a nagy szóváltások után mégiscsak kiizzadt kompromisszum tör- vényben megfogalmazott eredményét, amely valóban új mozzanatokat tartalmazott, s amely hivatkozási alap lesz a jezsuiták számára:

„Az religio dologáról így szólunk, miért hogy ez mai napig ő nagysága Monostorra és Kolosvárra be szállította az római hiten való tanítókat az ifjúságnak tanításáért, és Fejér- várárt is az klastromot azoknak szakasztotta, doctoribus scilicet collegii societatis Jesu, az ő nagysága lelki esmereti és confessiója szerént, ő nagysága ez nevezetes helyeken meg elégedvén, ujobb helyekre, avagy városra avagy falukra, akárhol az országban, efféle tanítókat se erővel se fenytékkal ne szállítson, ne plántáljon, hanem minden he- lyeken és templomokban régi tanítók békeséges állapotokban maradjanak meg; de így, hogy ha valamely város avagy falu találkoznék, kik ő nagyságát efféle római religión va- ló tanítókért megtalálnák, ő nagysága udvarából válaszsza fő emberit, és az mellett az vármegyéken avagy székekben, kiben az suplicansok resideálnak, két fő embereket, azok ő nagysága levelével attestáltassanak, hanyad része vagy az városnak vagy falunak kívánja az róma religió doctorát; valamely fél numero többnek találtatik, ő nagysága ahoz képest való tanítót adasson, tanácsit először reá gyűjtven éppen és eleiben adván; de tíz hűsz emberért, többért is, kik az derék társaságnál kevesebbek volnának, meg ne háborítsa ő nagysága se városokat, se falukat.”

Ennek a szövegnek csak a befejező részét szokták emlegetni, azt tehát, hogy egy fe- jedelmi, továbbá két helyi delegáltból álló bizottságnak kell döntenie arról, hogy egy te- lepülésen valóban többségben vannak-e a katolikusok, s csakis ebben az esetben kaphat- ja meg „az római religio doctorát.” A jezsuita háttéranyag alapján azonban az is egyér- telmű, hogy a Jézus Társaság tagjai komoly győzelmet arattak, hiszen megfogalmazza ugyan a szöveg, hogy semmilyen módon nem szabad beerőltetni újabb helyekre a je- zsuitákat, ám a másik oldalon az egész fejedelemség területére hirdet meg egyetemesen érvényes, a megtelepedést elviekben biztosító, s ilyen értelemben újszerű, a János Zsig- mond korabeli törvényektől jelentősen eltávolodó szabályokat. Kivételesen fontosan tartották maguk a jezsuiták is, hiszen Báthory István és Kristóf adománylevelein kívül csak erre hivatkoztak akkor, amikor 1588-ban immáron sikertelen küzdelmet kellett

⁴¹ *Monumenta Antiquae Hungariae*, ed. Ladislaus Lukács S. I., II. (1580–1586), Romae, 1976, 120–121. (A továbbiakban: MAH)

folytatniuk Erdélyben maradásukért. Ekkor sem kerül elő tehát érvelésükben, hogy korábban bármikor elfogadott felekezet lettek volna, s a megelőző évtizedek törvényei közül éppen hogy nagyon erősen vitatják a protestánsok számára meghatározó fontosságú 1556-os kolozsvári legitimitását azt hangoztatván, hogy Izabella királyné és fia, továbbá Petrovics Péter távollétében fő nélkül hozott határozatokban intézkedett az egyházi javak szekularizációjáról.

Úgy tűnik, az 1581-es rendelkezéseket megfelelő kompromisszumnak tartották a rendek is, hiszen megemlítik a benne foglaltakat 1583-, 1584-, 1585-ben is. Roppant érdekes új mozzanat ugyanakkor kétféle hagyomány egyeztetése: a vallás ügyével való foglalkozás elsődlegességét két esetben is a régi szent királyok, illetőleg az elődök gyűléseinek példájával indokolják.⁴² Egyfelől tehát külön intézkedéssel és jogon és jól körülhatárolni akart területen tevékenykedhetnek a jezsuiták, másfelől azonban a korábbi cikkelyek szerint és mindenfajta innovációtól tartózkodva érvényesül a libertas religionis. A libertas religionis tehát nem más, mint a protestáns felekezetek szabad működése. Ma már tudjuk ugyanakkor, hogy a rendkívül sokrétegű ambíciókat tápláló, s a kereteiket folytonosan tágítani akaró jezsuiták, illetőleg a bálványimádástól megtisztított ország víziójáról lemondani sohasem tudó prédikátorok és patrónusaik között egyre nagyobb feszültségek keletkeztek, s ez vezetett el a jezsuiták az kitiltásához. Mint korábban említettük, ez az 1560-as évek törvényeit is megidéző módon a „pontificia religio” végleges kiiktatásának igényével párosul, ám a János Zsigmond alattiaktól eltérően itt a törvény maga is megfogalmazza azokat a külön intézkedéseket, amelyeket bizonyos helyeken mégis lehetővé tesz a katolikus papok tartását. Nagyon fontos, hogy itt nem csupán az éppen a jezsuiták kitiltásáért cserébe teljes jogú fejedelemnek elismert uralkodónak erről a jogáról van szó: „Hasonlóképpen az több uraimék és nemes atyánkfiai is azon rendbeli tanítókat tarthassanak magoknak egyet, ne többet házoknál, de senkinek, se szegény subditusnak, se egyebeknek concientiájokat, senki per vim ne kényszerítse, hogy eképpen in recepta religione, az régi articulusok tartása szerént, religionis libertas megmaradjon.”⁴³

Roppant figyelemre méltó, hogy tudomásom szerint az erdélyi törvényhozók ekkor használták először a recepta religio (bevett vallás) kifejezést, s néhány bekezdéssel később egészen pontosan meg is mondják, hogy mit is értettek alatta: „az augustana confession kívül való” további „két rendbeli” religiót, tehát nyilvánvalóan a reformátust és az unitáriust. A bevett vallás szakkifejezés felbukkanásán, s implicite három felekezet illetén való szerepeltetésén kívül azonban azt is föltétlen ki kell emelnünk, hogy részletes külön rendelkezés van a katolikusokról, amit persze nem nehéz kapcsolatba hozni közismert megerősödésükkel már az 1580-as évek elején is.

A jezsuiták eltávozta ellenére nem áll meg ez a folyamat Báthory Zsigmond tényleges uralkodásának első éveiben sem,⁴⁴ s így a kérdéskörrel legrészletesebben foglalkozó, 1591 novemberében Gyulafehérvárott tartott országgyűlés egy nagy erőpróbát követő kompromisszum eredményeképpen tartja életben a Medgyesen elfogadottakat. A jezsuitákat visszahozni akaró fejedelem és katolikus tanácsadói, köztük a teológiai dok-

⁴² EOE, III. 179, 203, 213,

⁴³ EOE, III. 240.

⁴⁴ Ennek legjobb bemutatása változatlanul: KLANICZAY Tibor: *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában*, in: K. T.: Pallas magyar ivadéka, Bp. 1985, 104–123.

torként álruhában már Gyulafehérvárott tüsténkedő Alphonso Carillo ugyan nagy kudarnak tekintik, hogy nem sikerült eltörölni a medgyesi kitiltó határozatot, ám másfelől a katolikus ügy sikerének tekinthető, hogy a Medgyesen elfogadottak pontos betartását körvonalazó részletekben nem csupán az szerepel, hogy miképpen kell a jezsuitáknak feladniuk bizonyos hódításait, hanem az is, hogy miféle külön rendelkezések vonatkoznak bizonyos *expressis verbis* megnevezett katolikus csoportokra. A rendek tehát követelik, hogy távolítsák el a római religió papjait mindazokról a helyekről, s így Kolozsvárról is, ahová a medgyesi gyűlés óta újólag telepedtek be. Továbbra is életben tartják azonban, hogy „az mely atyánkfiai az római religión vannak, önnön magoknak egy-egy papot tartsanak.” Ez a római religió azonban még továbbra sem recepta, hiszen mintegy feltétel gyanánt szerepel: „Az recepta religiókon valókat pedig se jövedelmekben, se semminémű állapotjokban meg ne háborítsák.” A recepta religiókon valók vannak itt tehát szembeállítva valakikkel, akikről a szövegösszefüggésekből egyértelműen kiderül, hogy ők „az római religión vannak”. Ez a szembeállítás méginkább nyilvánvalóvá válik a következő szövegrészletből: „Az csikébéli klastrom több oda való helyekkel együtt, miért hogy onnét ez ideig is semminemű üdőben az római processio⁴⁵ nem tolláltatott, az odabéli atyánkfiaiának is conscientiájoknak *acquiescálására* maradjanak ezen állapotban, az mint ekkéig voltanak. Ha hol pedig az csiki község az mi religiónkban való prédikátorokat, tanítókat akar tartani, minden bántás nélkül és szabadon tarthasson.”⁴⁶ A szembeállításon kívül azonban az is rendkívül fontos, hogy a protestantizmus diadala óta most először szerepelnek a vallásügyi törvényekben azok a csiki katolikusok, akikről le is írja az idézett cikkely, hogy kitarítottak a katolikus vallás mellett.

Ebben az értelemben a vázolt folyamat kiteljesedésének is tekinthető, hogy az 1595 áprilisában tartott gyulafehérvári országgyűlés immár *taxative* is felsorolja a bevett felekezeteket, s az első ilyen felsorolás egyben a katolikusok bevetté nyilvánítását is jelenti: „Az mi a religio dolgát nézi, végeztük országul, hogy az recepta religiók, tudniillik *catholica sive romana, lutherana, calvinistica et ariana libere* mindenütt megtartassanak”.⁴⁷ Ugyanekkor eltörli az országgyűlés a jezsutákat kiutasító 1588-as medgyesi határozatot, majd úgy intézkedik, hogy az ispánok és királybírák mellé rendelt papok segítségével kutassák fel és büntessék meg az újítokat és mindazokat, akik a felsoroltakon kívül valamely más religióhoz tartoznának. Azt nem kutathatjuk most, hogy kik ezek. Arra azonban mégiscsak emlékeztetnünk kell, hogy nem egészen szokványos országgyűlésen történt meg a négy recepta religio intézményesülése. A hatalma csúcspontjához közelítő Báthory Zsigmond ugyanis itt mondatta ki a rendekkel a szakítást a hagyományos erdélyi politikával, hogy aztán a kezdeti fényes hadi sikerek után leírhatatlan szenvedést és későbbi sorsát is lényegesen befolyásoló pusztítást kelljen átélnie a fejedelemségnek. S talán arra sem árt emlékeztetnünk, hogy a fejedelmi gondviselés „jó íziért” alázatosan köszönetet mondott rendeknek más okuk is volt a hálálkodásra. Itt kellett elrebegniök ugyanis buzgó hálájukat azért, hogy fejedelmük kegyeskedett kivégeztetni a politikai vonalváltást ellenző törökös urakat, az okoskodó békepárti filozófusokat, köztük az erdélyi későhumanizmus legrangosabb képviselőit.

⁴⁵ Szilágyi Sándor kiadásában a *processio* szó szerepel. A szövegösszefüggésből azonban világos, hogy itt *confessio*-ról van szó.

⁴⁶ *EOE*, III. 384–386.

⁴⁷ *EOE*, III. 472.

Megkövesedett nézetek és elképzelések félretételét javasló dolgozatunkat nem fejezhetjük be két megjegyzés nélkül. A fentiekben annak végignyomozására törekedtünk, hogy az országgyűléseken elfogadott határozatokban mikor jelenik meg egészen pontosan a négy bevett vallás taxatív felsorolva. Forrásbázisunk természetesen a Szilágyi Sándor által kiadott szövegkorpusz volt, ám nem árt emlékeztetni, hogy nagy történéshöz a vallásügyi határozatok tekintetében sem közölhetett hiánytalan dokumentációt. A szövegünkben említett kiegészítésen kívül természetesen rendkívül szerencsés esetben továbbiak is elképzelhetőek lennének, hiszen közismert például, hogy elvesztek a Dávid Ferenc ügyében intézkedő 1579 júniusi országgyűlés határozatai is. E források feltehető hézagosságára hadd hozzak fel egy további példát. Dolgozatunkban újszerűnek találtuk, hogy 1581-ben külön intézkedés született arra, hogy miképpen juthat katolikus paphoz egy-egy ilyen többségű falu vagy város, illetőleg azt is, hogy az 1588-ban, illetőleg 1591-ben külön cikkely rögzíti a nemeseknek azt a jogát, hogy egy-egy katolikus papot tarthatnak birtokukon. Másfelől azonban egy Szántó Arátor István által írott beszámoló szerint már 1581-ben azzal intette csendesebb szóra egy – sajnos meg nem nevezett – nemes ember Hunyadi Demetert, a pápisták ellen erősen szónokló unitárius püspököt, hogy az ország törvénye szerint minden nemesnek jogában áll olyan papot tartania birtokain, amelyet akar („Audi, domine Demetri, num ignoras decretum esse regni, ut cuius nobili licitum sit eius fidei concionatorem in suis bonis tenere, quam ipse profiteri vellet.”⁴⁸) Gyanút keltő lehetne, hogy a közismerten gazdag fantáziájú Szántó e beszámolóban is sok színes epizóddal illusztrálja a jezsuiták megjelentére a protestánsok között keltkezett zűrzavart: egyes protestáns papok már készítik az ekét, hogy visszamenjenek parasztnak. Másfelől azonban ez a megállapítás túlságosan is konkrét ahhoz, hogy hiteltelenként egyszerűen félretehessük. Nem ismerünk ugyanakkor olyan országgyűlési határozatot, amely kifejezetten a nemesek ilyen jogáról beszélne, s bizonyára nem használható analógia gyanánt az sem, amit jóval később Báthori Boldizsárról és ifjú Báthori Istvánról olvashatunk Carrillo Rómába, a rendfőnöknek írott leveleiben. A spanyol jezsuita mindkettőjükéről azt állítja, hogy szabad báróként, továbbá mivel az 1588-as medgyesi határozatot nem írták alá, olyan papokat és szerzeteseket tarthatnak maguknál, amelyeket csak akarnak.⁴⁹ Szántó István egyszerű nemesről látszik beszélni, aki tehát vagy egy ismeretlen törvényszövegre hivatkozott, vagy pedig ilyen értelmezést adott a korábban meghozott törvények valamelyikének. Ezt egyáltalán nem kívánjuk tagadni, hiszen bár a fentiekben az 1568-as tordai törvény protestáns szóhasználatáról és fogantatásáról beszéltünk, egyáltalán nem mernénk állítani, hogy a hallásból keletkezett hit szabadságát ne vehették volna magukra a későbbiekben a katolikusok is. Az is tagadhatatlan, hogy ily módon a hit szabad megválasztására való hivatkozás már az 1595-ös intézményesülés előtt közdologgá vált, bizonyos tekintetben még jogi érte-

⁴⁸ MAH, II. 194.

⁴⁹ Báthori Boldizsárról fogarasi váráról: „In ea nullus excitabitur strepitus cum sit arx Illustrissimi Balthasaris Bathori liberi baronis qui et hoc nomine et alio etiam nomine, scilicet quod ipse non subscriperit articulis de expulsione sociorum aliisque religioni contrariis. nihil curat regnicolas hac in parte.” Báthori Istvánról, akinek már van egy világi papja, de egy olyan jezsuitát is akar, aki meg tudja cáfolni az eretnekek érveit: „Nam cum is liber baro sit, et catis contra religionem non subscriperit, pro suo arbitratu potest quouscumque sacerdotis et religiosos ad se vocare.” MAH, III. 615, 630.

lemben sem alaptalanul, hiszen a dolgozatunkban említett különrendelkezések, illetőleg az a gyakorlat, hogy senkinek sem jutott eszébe bármiféle erőszakkal eltörölni „a csikbéli római konfessziót”, erről tanúskodik. A hitnek ezt a szabadságát azonban főleg a későhumanista politikusok tartották nagy értéknek. Sokat mondó, hogy első sorban Kovacsóczy Farkastól maradtak ránk ilyen nyilatkozatok, s rendkívül leleményesen használta ezt az érvet akkor is, amikor a jezsuiták azt követelték tőle, hogy adja ki nekik az őket elhagyó és az unitáriusok kollégiumában menedéket és állást találó Petrus Frischbiert. Possevino válaszából tudjuk, hogy a kancellár arra hivatkozott, hogy az ország törvénye szerint, mindenki olyan hitet választ, amelyet akar, amit Báthory István nagy jezsuita tanácsadója olyan szégyenletes törvénynek nevez, ami Isten jogos büntetéséhez vezet, majd azt fejti ki, hogy ez senkit sem menthet fel a feljebbvalója iránti engedelmesség kötelezettsége alól, még ha istentelen ariánus hitben fogadott is valaki engedelmességet.⁵⁰ Ezt követően a szegény katolikusok üldöztetését emlegeti fel, ami bizonyára jogos lehetett, bár ennek fényében nagyon érdekes olvasni az eretnekségektől iszonyodó lengyel király nem sokkal korábban Kovacsóczyinak írott sorait arról, hogy bár „...ti megbolondultatok ... de sok ezer lelket tartott meg az istennek lelke az szegények között.”⁵¹ Ezt azonban inkább csak azért citáltuk, hogy egy életszagú idézettel tegyük érzékletessé: a fentiekben egyáltalán nem szólhattunk a felekezetek együttélésnek arról a gyakorlatáról, amely sok tekintetben valóban párját ritkítóan egyedi formákban valósult meg az erdélyi fejedelemség területén a 16. században. Az utóbbi időben különösen jezsuita dokumentumokkal jelentősen meggazdagodott forrásanyag aprólékos elemzése még nem történt meg, ám az máris jól látható, hogy ezek sem ingatták meg az erdélyi vallási tolerancia mindennapjairól korábban kialakult képet. A négy bevett vallás intézményesülését későbbre tolvá tehát talán még izgalmasabbá válik annak a kutatása, hogy miképpen lett a fejedelemség bizonyos értelemben tényleg a vallási béke szigetévé 16. században, s miképpen vált lehetségessé, hogy Erdélyben a hitbéli konfliktusok már a reformáció évszázadában se fajúljanak vallásháborúkká, s bizonyos időszakokban valóban csupán az iskolák és a művelődés egyéb intézményei közötti vetélkedést jelentse a felekezetek egymás közötti küzdelme.

⁵⁰ „Nam quod pertinet ad regni decretum ut quisque credat quod sibi placeat (quod infame decretum nisi corrigatur, viam sternat ad iustissima Dei iudicia) ne illud quidem quicquam valet cum de alienis subditis ne Princeps quidem isthic pro eius decreti sensu avertat subditos a praestanda dominis suis etiam in omni impietate arianismi promissa obedientia. Quod si catholici pauperes et bonis spoliatur atque adeo interficiuntur a quibusdam quoniam catholici volunt esse, cur non istis qui semitam antiquissimam martirum terunt et decreta regni iustissima servant, ex malicia et perfidia novum istud conflatum decretum non proderit. Sed mors est in olla.” *MAH*, III. 584–585.

⁵¹ Báthory István Kovacsóczy Farkasnak, Vilna, 1581, június 12. in: *Történelmi Tár*, 1892, 693.